

УДК 378.04:355.239(477)«19/20»

ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ І ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ ОФІЦЕРІВ У ВИЩИХ ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ (СЕРЕДИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ)

Наталія Черниш, аспірант, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка.
ORCID: 0000-0002-4789-9573
E-mail: nataliechernysh@ukr.net

*У статті на основі аналізу наукової, навчально-методичної літератури, а також архівних джерел обґрунтовано ключові передумови становлення і чинники розвитку правової освіти офіцерів у вищих військових навчальних закладах України. З'ясовано, що важливими передумовами для процесу становлення правової освіти офіцерів у вищій військовій школі України досліджуваного періоду стали потреба у забезпеченні військової дисципліни, панування до 1991 року радянського праворозуміння й ускладнення організаційно-управлінських відносин у військовій сфері. Крім цього, визначено, що протягом середини ХХ – початку ХХІ століття на розвиток правової освіти як елемента підготовки військових фахівців із вищою освітою впливали три групи чинників: нормативно-правові; суспільно-політичні та соціально-економічні. **Ключові слова:** правова освіта; правове виховання; офіцер; передумови; чинники; вище військове училище; військова педагогіка; радянське право.*

PREREQUISITES FOR THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT FACTORS OF LEGAL TRAINING OF OFFICERS IN HIGHER MILITARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF UKRAINE (MID-XX – EARLY XXI CENTURY)

Nataliia Chernysh, PhD student, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University.
ORCID: 0000-0002-4789-9573
E-mail: nataliechernysh@ukr.net

Based on the analysis of scientific, educational and methodological literature, as well as archival sources, the author of the article substantiated the key prerequisites for the formation and development factors of the legal education of officers in higher military educational institutions of Ukraine. The author finds that important prerequisites for the process of legal education of officers in the higher military school of Ukraine of the studied period were the need to ensure military discipline, the dominance of Soviet legal understanding, and the complication of organizational and managerial relations in the military sphere. In addition, it was determined that during the middle of the 20th – the beginning of the 21st century, the development of legal education as an element of the training of military specialists with higher education was influenced by three groups of factors: normative and legal; socio-political; socio-economic. Rethinking the experience of training military specialists with higher education, accumulated in Soviet times, can today be considered one of the urgent tasks of the

history of domestic educational science. The analysis of achievements and miscalculations of educational theory and practice of the past allows us to determine further steps in reforming the school for training officers for the Armed Forces of Ukraine. Therefore, the analysis of the process of formation of military education in Ukraine points to ways of its improvement. Legal education is an important component of the training of personnel whose task is to protect the sovereignty of the state.

Keywords: legal education; legal upbringing; officer; prerequisites; factors; higher military school; military pedagogy; Soviet law.

Утвердження України як демократичної, правової держави, розвиток інститутів громадянського суспільства вимагає значного підвищення рівня правосвідомості та правової культури громадян. Якісна правова освіта є особливо важливою для підготовки кадрів, на яких покладається захист конституційного ладу, суверенітету й територіальної цілісності держави. Адже функціонування Збройних Сил України як сучасного військового формування потребує від їх службовців злагодженості дій та дотримання норм національного й міжнародного гуманітарного права. Останнє є запорукою довіри цивільного населення до армії й світової спільноти до держави.

Осмилення минулого, об'єктивна оцінка історичних реалій, вивчення розвитку ідей правової освіти, фактів, теорій, концепцій, здобутків педагогів минулих років – дають можливість відповісти на численні питання сьогодення. На сучасному етапі розвитку вітчизняної історико-педагогічної науки з'ясування передумов і чинників здійснення правової освіти офіцерів у вищих військових навчальних закладах України не було предметом окремого дослідження. Останнє дозволяє визначити подальші кроки у реформуванні школи з підготовки кадрів для Збройних Сил незалежної України. Критичне осмилення процесу становлення військової освіти в Україні відкриває шлях до її подальшого вдосконалення.

Метою цієї статті є обґрунтування основних передумов становлення і чинників розвитку правової освіти офіцерів у вищих військових навчальних закладах України.

Аналіз останніх публікацій і досліджень за темою статті доводить її актуальність. Так, до проблем правового виховання військовослужбовців Збройних Сил України звертались С. Скуріхін та В. Федоренко. Особливості військово-педагогічної теорії і практики радянської доби відображені у працях А. Барабанщикова, М. Киришова, М. Феденка та М. Цепіна. Вплив розвитку військової техніки на підготовку офіцерських кадрів вивчався І. Криленком. Історико-правові та філософсько-методологічні аспекти праворозуміння й правової освіти розкриті у роботах, відповідно, О. Ковальчука та С. Максимова.

Насамперед, визначимо, що під **правовою освітою** у цьому дослідженні розуміємо цілеспрямований, упорядкований та внормований процес, а також результат засвоєння тими, майбутніми офіцерами, систематизованих правових знань, формування вмінь та навичок адекватної юридично значущої поведінки, прищеплення високої правової культури і правосвідомості [17, с. 224].

Одним з важливих факторів становлення правової освіти у війську загалом, вважаємо **потребу у забезпеченні дисципліни** – запоруки керованості поведінки особового складу й узгодженості його дій. Зазначеного неможливо досягти без засвоєння змісту відповідного нормативного матеріалу.

Гарантією нормального функціонування Збройних Сил є належне підтримання правопорядку й законності, тобто військова дисципліна. Остання полягає, зокрема, в

неухильному дотриманні кожним військовослужбовцем законів, військових статутів і присяги, наказів і розпоряджень командирів. Автори наукових та методичних видань розглядають високий рівень військової дисципліни одночасно як кінцеву мету й мірило результативності правової освіти (правового виховання) особового складу [12, с. 7; 10, с. 214].

На різних етапах свого розвитку норми про військову дисципліну пристосовувалося до актуальної суспільно-політичної ситуації, настроїв населення тощо. Так, беручи початок від княжої доби, коли на українських землях з'являлися перші ознаки державності й організовані збройні формування з рисами армії, військова дисципліна спиралася на родоплемінні відносини, засновані на принципі беззаперечного підкорення молодших старшим, особисту відданість підлеглих правителю й досягалася шляхом абсолютної централізації управлінських повноважень в князя та його найближчого оточення. Саме в цей час елементом забезпечення дисципліни серед воїнів стали різноманітні кодекси честі й присяги на вірність. Козацьке військо, що найбільш активно функціонувало та відстоювало інтереси української державності в XVI–XVII століттях, слід віднести до кращих історичних зразків вітчизняної армії. Як і за часів Київської Русі, у регулюванні військової справи писані закони та військові статuti, здебільшого, не застосовувалися. Загалом, на початковому етапі розвитку української армії підтримання встановленого порядку та узгодженості дій у війську досягалося методами заохочення та покарання, інформація про встановлені правила поведінки (звичаї) передавалися з вуст в уста або ж, шляхом спостереження і наслідування. Варто зазначити, що козацьке звичаєве право, попри свою архаїчність, мало й свої переваги: було оперативним у застосуванні – за рахунок відсутності формальних процедур та автентичним, через що ці норми сприймалися як справедливі, засновані на народній мудрості. Після того як українські території опинилися під владою Московії й пізніше – Російської імперії, питання військової дисципліни регулювалося її законодавством. Восени 1917 – весною 1918 р. вище державне керівництво УНР (УЦР та Генеральне секретарство (згодом міністерство) з військових справ) поступово запроваджувало єдині засади розбудови Українського Війська на принципах відновлення основ військової дисципліни. Українське військове будівництво у цій царині мало реальний вияв і певні успіхи, зокрема, були прийняті «Тимчасовий закон про утворення Українського народного війська» й Статут Осібної Армії УНР. Підготовка військових фахівців для Червоної армії УСРР у 1919–1921 рр. відбувалася у складній організаційній, економічній та політичній обстановці, система військової освіти реформувалася. Основною метою правової освіти військовослужбовців у роки Другої світової війни було неухильне додержання особовим складом дисципліни, проте, її організація мала низку недоліків. За наростання суспільно-політичної кризи в СРСР були встановлені правові мінімуми для окремих категорій військовослужбовців. Зокрема, від офіцерів вимагалось знати Закон «Про загальний військовий обов'язок», загальновійськові статuti Збройних Сил СРСР та інші нормативні акти Міністерства оборони. Утім, партійні настанови про необхідність зміцнення дисципліни та правопорядку у військах, поєднання демократизації та гласності при роботі з особовим складом у період перебудови (друга половина 80-х років XX ст.) лишилися на папері [15, с. 160–161].

Так, у Звіті державної екзаменаційної комісії по Львівському вищому військово-

політичному училищу про проведення Державних іспитів та випуск курсантів і слухачів у 1989 році зазначено, що протягом 1988/1989 навчального року в училищі так і не вдалося досягти різкого скорочення багатьох грубих порушень дисципліни, найпоширенішими з яких були самовільні відлучення та вживання алкогольних напоїв. Протягом цього навчального року з училища було відраховано 106 курсантів, 27 із яких – за порушення дисципліни [8, с. 35].

Вартим уваги є спостереження, зафіксоване у Звіті державної екзаменаційної комісії Львівського вищого військового училища про проведення Державних іспитів та випуск слухачів і курсантів у 1992 році. У ньому, зокрема, йдеться про те, що велику кількість порушень дисципліни скоювали саме курсанти, що не склали присягу на вірність народу України й навчалися у закладі за тимчасовою угодою [8]. Останнє свідчить про те, що особиста мотивація й ставлення до служби майбутніх військових фахівців є не менш важливою для формування в них установки на правомірну поведінку, аніж застосування до курсантів різних засобів і методів педагогічного впливу.

На сучасному етапі розбудови українського війська взаємозв'язок та залежність правової освіти й військової дисципліни відображені в ключових нормативних документах із відповідних питань. Так, наприклад, згідно статті 59 Статуту внутрішньої служби ЗСУ командир військової частини зобов'язаний, серед іншого, займатися правовим вихованням підлеглих; забезпечувати дотримання у підпорядкованому підрозділі внутрішній порядок, який би гарантував неухильне виконання законів України і положень статутів ЗСУ; бути прикладом у дисципліні й виконанні вимог законодавства, наказів і розпоряджень командирів (начальників); ввічливо і справедливо ставитися до підлеглих, поважати їх честь і гідність; постійно виховувати в останніх гуманізм та людяність, відповідно до загально визнаних принципів міжнародного права [15, с. 161].

Слід підкреслити, що період розвитку правової освіти у вищій військовій школі, який береться нами до уваги у цьому дослідженні, включає в себе два субперіоди, під час яких встановлені нами фактори розвитку правової освіти у ВВНЗ суттєво відрізнялися – *до здобуття Україною незалежності та після її проголошення самостійною державою у 1991 році*.

Відтак, *друга*, важлива для розуміння процесів, що тривали аж до 80-тих років ХХ ст., передумова – це *утвердження радянського праворозуміння*, внаслідок входження України до складу СРСР. Марксистсько-ленінське вчення негативно вплинуло на всі сфери суспільного життя. Право ж забезпечувало існування для догм основоположників ефемерної комуністичної ідеології.

Так, у вступі до радянського навчального посібника, присвяченого актуальним проблемам педагогіки і психології вищої військової школи, прямо проголошується, що «Підготовка офіцерських кадрів у військово-навчальних закладах СРСР здійснюється на основі марксистсько-ленінської методології, у суворій відповідності до установок партії та уряду про необхідність постійно зміцнювати бойову потужність армії та флоту» [1, с. 3].

Потреба у просуванні офіційної ідеології породила окрему професію – політпрацівників. Задекларовані радянською державою цінності досить часто не співпадали з тими, які фактично сповідувались у суспільстві. Мільйони життів забрав

голодомор. Одночасно із цим, лютувала класова боротьба й пошук ворогів серед власних співгромадян. Повсюдно здійснювалося виявлення і припинення будь-якого інакодумства. При цьому, до організації репресивних заходів проти так званих «ворогів народу» та «куркулів», зведенні санітарних кордонів навколо областей голодного лиха та придушенні виступів невдоволених, залучалися не лише частини та підрозділи НКВС, а й військові формування. Це, зі свого боку, вимагало проведення відповідної пропагандистської та виховної роботи з військовослужбовцями – вихідцями з робітничого та селянського середовища. Саме тому, Центральний Комітет ВКП(б) у низці рішень зобов'язав командирів, політпрацівників, політоргани, партійні та комсомольські організації посилити роботу з виховання воїнів у дусі відданості соціалізму, пильності та класової непримиренності до ворогів, дисциплінованості та організованості [14, с. 120].

Оскільки вплив марксизму-ленінізму в радянську добу не оминув майже жодної сфери суспільного життя, тогочасна правова освіта також мала свою специфіку. Так, С. Максимов зазначає, що поняття «правове виховання», яке увійшло в радянський науковий дискурс і зберегло своє значення в сучасній літературі, не використовується на Заході. Натомість, його відповідниками можуть бути поняття «становлення правового почуття», «формування правових уявлень», «правова соціалізація особистості», «розвиток громадянської свідомості» [5, с. 58].

У зв'язку з цим, варто детальніше розглянути специфіку радянського праворозуміння. По-перше, його *основною особливістю* стала відповідність марксистсько-ленінській теорії, як ідеології епохи тоталітаризму, що лежала в основі будь-якого типу праворозуміння після революції 1917 р. Під впливом влади більшовиків, розуміння права зводилось до того, що воно вважалось лише перехідною ланкою до ідеального суспільства, що має неодмінно зникнути в процесі еволюції останнього. *По-друге*, абсолютно будь-які типи або підходи до розуміння цієї багатоаспектної категорії передбачали, що право походить безпосередньо від держави, оскільки остання санкціонує та затверджує правові норми, що й врегульовують поведінку соціалістичного суспільства. *По-третьє* пріоритетним типом розуміння права був соціалістичний, що виходив із політики соціалізму. *По-четверте*, право визнавалось переважно публічним, а існування приватного права як окремої сфери заперечувалось. Право радянського періоду мало імперативний характер, було аспектом державної політики, забезпечувалося партійною владою, що зумовлювалось наявною формою державно-правового режиму. *По-п'яте*, психологічна зумовленість виникнення та існування права [3, с. 36]. Відтак, специфічне бачення права радянськими науковцями, стало підґрунтям для формування особливого за змістом напрямку освіти – правого навчання і виховання, які, зі свого боку, слугували додатковим інструментом просування офіційної ідеології.

Третьою передумовою є ускладнення організаційно-управлінських відносин у військовій сфері, пов'язане із стрімким науково-технічним прогресом, яким ознаменувалось ХХ століття. Разом із цим, освоєння космосу, винайдення нових типів озброєння, зокрема, зброї масового ураження, протистояння Радянського Союзу та США під час холодної війни викликало необхідність перегляду навчальних планів та оптимізації викладання гуманітарних дисциплін у вищій військовій школі.

У роботі військовослужбовців із технікою суттєво зросло значення знань та

вмінь, які можна засвоїти, лише маючи розвинену уяву та абстрактне мислення. Змінилися й вимоги до навичок взаємодії зі зброєю та технікою. Більш затребуваними стали розумові і сенсорні навички, але й у рухових (моторних) навичках важливішим став інтелектуальний компонент. Органічною частиною військової майстерності стали такі психологічні якості: швидка реакція, розвинена пам'ять, відтворювальна уява (побудова образу об'єкта відповідно до описом чи кресленням, схемою цього об'єкта) [2, с. 71].

Так, у Харківському танковому училищі протягом 1956–1963 рр. відбувались зміни в підготовці офіцерів з урахуванням умов застосування зброї масового ураження – вводилися нові теми до ряду технічних дисциплін, збільшено обсяг часу на їх вивчення, скориговано плани польових виходів [4, с. 11].

Водночас, потреба у підготовці фахівців технічних спеціальностей, вимагала перерозподілу навчальних годин на користь відповідних дисциплін. За цих обставин зросла роль правового виховання підлеглих їх командирами. У 1960 році були введені в дію нові дисциплінарні статuti і статuti внутрішньої служби Збройних Сил СРСР, схвалені Президією ЦК КПРС та затверджені Указами Президії Верховної Ради СРСР.

Розширюючи, подекуди, права начальницького складу, нові статuti зобов'язали всіх начальників постійно подавати підлеглим приклад суворого і точного дотримання вимог радянських законів, військової присяги, військових статутів, наказів, вказівок і норм комуністичної моралі [14, с. 175].

У більш пізні періоди розвитку правової освіти у вітчизняній вищій військовій школі, до усталених форм її організації додалися також пов'язані із розвитком інформаційних технологій. Зросло значення дослідницьких методів і самостійної роботи [6, с. 17].

Крім цього, на розвиток правової освіти офіцерів у вищих військових навчальних закладах України у досліджуваній період впливали три групи чинників: **нормативно-правові, суспільно-політичні та соціально-економічні.**

До **першої групи** належить дія нормативних актів, які:

– Визначали статус людини як громадянина певної держави.

Так, за часів СРСР громадянські й політичні права суттєво обмежувались, а від населення вимагалась підтримка державної ідеології та політики. Зі свого боку, вже у 1991 році Україна, стала на шлях ствердження демократії й верховенства права, що згодом було закріплено в її Основному Законі.

– Регулювали відносини в галузі військової освіти.

Одним із здобутків реформування системи військової освіти України, порівняно із радянською, є її інтеграція із цивільною, а також орієнтація на кращі світові зразки її розбудови.

– Складали зміст правової освіти.

Наприклад, робочі навчальні програми підготовки курсантів вищих військових командних училищ зв'язку від 1983 року із дисципліни «Основи радянського законодавства й організації військового господарства» передбачали засвоєння курсантами матеріалу щодо відповідальності особового складу за правопорушення та процедур їх притягнення до неї, а також особливостей забезпечення військ [11, с. 10, 15], тоді як до робочих програм аналогічної дисципліни «Основи законодавства України» увійшли також розділи із міжнародного гуманітарного та

конституційного права [9, с. 103–111].

До *другої групи* входять такі явища як:

- світові геополітичні перетворення – серед яких, розпад СРСР та здобуття Україною незалежності;
- зміна політичних режимів (характеру взаємовідносин громадян і держави), що позначалася на меті, змісті та методах здійснення правової освіти;
- трансформації у системі моральних цінностей суспільства, зокрема, ставлення до військової служби.

Приміром, після здобуття незалежності, Україна взяла на себе ряд зобов'язань щодо забезпечення прав людини у мирний та воєнний час; правову систему зорієнтовано на захист інтересів власного народу (замість геополітичних амбіцій наддержави); забезпечено інтеграцію військової освіти в оновлену національну систему освіти (зокрема, щодо забезпечення її якості) [16, с. 128]. Також, після початку російської агресії в Україні у 2014 році, зросла значущість викладання у вітчизняних військових ЗВО міжнародного гуманітарного права й оволодіння майбутніми офіцерами навичками профілактики воєнних злочинів серед особового складу [13, с. 139].

До *третьої групи* відносимо:

- рівень соціокультурного розвитку вступників до вищих військових навчальних закладів (мотивація; загальноосвітня підготовка; наявність чи відсутність практичного досвіду в галузі тощо);
- рівень матеріального та кадрового забезпечення військових ВНЗ, від якого залежали умови перебування в них курсантів та доступність засобів навчання;
- фактичний стан законності та боротьби з правопорушеннями як у державі загалом, так і в збройних силах, що позначається на правосвідомості населення й військовослужбовців.

Також, відповідно до впливу на розвиток правової освіти офіцерів у досліджуваній період, визначаємо *позитивні* й *негативні* чинники. До перших належать: нормативне закріплення обов'язку командирів здійснювати правове виховання підлеглих; розбудова ЗСУ, як формування, що захищатиме національні інтереси; розвиток вітчизняного законодавства та участь нашої держави у міжнародних відносинах; інтеграція військової й цивільної освіти із поширенням вимог щодо її якості. Другі полягають у: непослідовному реформуванні важливих сфер суспільного життя (зокрема, оборони, освіти); декларативному, поверховому здійсненні правових заходів; наявності власних негативних установок щодо права в курсантів і постійного складу військових училищ; збільшенні кількості правопорушень і послабленні боротьби із ними.

Отже, проаналізувавши хід розвитку правової освіти офіцерів у вищих військових навчальних закладах України, можемо виділити ключові *передумови*, що визначили вектор розвитку правової освіти у вищій військовій школі (потреба у забезпеченні військової дисципліни, панування радянського праворозуміння, ускладнення організаційно-управлінських відносин у військовій сфері), та три групи *чинників* (нормативно-правові, суспільно-політичні, соціально-економічні), які впливали на цей процес.

Зазначимо, що запропонована нами класифікація факторів розвитку правової освіти у вітчизняній вищій військовій школі в середині ХХ – на початку ХХІ століття допускає встановлення не охоплених нею причинно-наслідкових зв'язків та підстав. Адже, кожне явище суспільного життя зазнає впливу безлічі явних та прихованих чинників.

Перспективи майбутніх розвідок вбачаємо в актуалізації досвіду організації правової освіти офіцерів у вищих військових навчальних закладах України (середини ХХ – початку ХХІ століття).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барабанщиков А. В. Актуальные проблемы педагогики и психологии высшей военной школы. Москва: ВПА им. В. И. Ленина, 1980. 279 с.
2. Барабанщиков А. В., Кирышов Н. И., Феденко Н. Ф. Советская военная педагогика и психология в годы великой отечественной войны 1941–1945 гг. Москва: ВПА, 1987. 357 с.
3. Ковальчук О. М. Особливості ідеологізації та політизації праворозуміння в післяреволюційний період. *Соціологія Права*. 2020. № 2(33). С. 36–41.
4. Криленко І. М. Підготовка офіцерських кадрів для танкових військ під впливом динаміки розвитку танкобудування (20–80-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22. Львів, 2011. 23 с.
5. Максимов С. І. Методологічні основи правового виховання. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2010. № 6. С. 53–63.
6. Навчальний план філіалу Київського військового інституту управління та зв'язку. 24 лип. 1998 р. *ГДА Мінборони України*. 2068. Оп. 46060. спр. 14. арк. 17.
7. Отчет государственной экзаменационной комиссии Львовского высшего военного училища о проведении Государственных экзаменов и выпуске слушателей и курсантов в 1992 году. Черв. 1992 р. *ЛТАВ ГДА Мінборони України*. 797. Оп. 43946с. спр. 13. арк. 4.
8. Отчет государственной экзаменационной комиссии по Львовскому высшему военно-политическому училищу о проведении Государственных экзаменов и выпуске курсантов и слушателей в 1989 году. Черв. 1989 р. *ЛТАВ ГДА Мінборони України*. 43946с. спр. 10. арк. 35.
9. [Робочі навчальні програми]. 24 лип. 1998 р. *ГДА Мінборони України*. 2068. Оп. 46060. спр. 2. арк. 103–111, 114–124.
10. Скуріхін С. М. Форми правового виховання офіцерського складу Збройних сил України. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2012. № 12. С. 141–153.
11. [Учебные программы подготовки курсантов высших военных командных училищ связи]. 15 серп. 1983 р. *ГДА Мінборони України*. 2068. Оп. 46060. спр. 1. арк. 10, 15.
12. Федоренко В. В. Військово-правове виховання військовослужбовців Збройних Сил України: соціально-філософський аналіз: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. Житомир, 2016. 225 с.
13. Федоренко В. В. Військово-правове виховання військовослужбовців в умовах проведення антитерористичної операції в контексті соціально-філософського аналізу. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. 2015. № 2(64). С. 132–141.
14. Цепин М. О. Развитие военно-педагогической теории и практики в советских Вооруженных Силах: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Москва, 2005. 322 с.
15. Черниш Н. А. Військова дисципліна як ключова передумова розвитку правової освіти офіцерів вітчизняної армії. *Дидаскал*: часопис: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю «Трансформації вищої педагогічної освіти: світовий і український контекст», 16–17 лист. 2021 р. Кафедра загальної педагогіки та андрагогіки ПНПУ імені В. Г. Короленка. Полтава, 2021. № 22. С. 159–162.
16. Черниш Н. А. Нормативне регулювання правової освіти у вищих військових навчальних закладах СРСР та незалежної України. *Професійна педагогіка*. 2021. № 1(22). С. 123–131.
17. Черниш Н. А. Правова освіта офіцерів у закладах вищої військової освіти СРСР та незалежної України: понятійно-термінологічний аспект. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*. 2020. № 13(2020). С. 217–227.

REFERENCES

1. Barabanshchikov, A. V. (1980). *Aktualnyye problemy pedagogiki i psikhologii vysshey voyennoy shkoly*. Moskva: VPA im. V. I. Lenina [in Russian].
2. Barabanshchikov, A. V., Kiryashov, N. I., & Fedenko, N. F. (1987). *Sovetskaya voyennaya pedagogika i psikhologiya v gody velikoy otechestvennoy voyny 1941–1945 gg.* Moskva: VPA [in Russian].
3. Kovalchuk, O. M. (2020). Osoblyvosti ideolohizatsii ta polityzatsii pravorozuminnia v pislirevoliutsiyni period. *Sotsiologhiia Prava*, 2(33), 36–41 [in Ukrainian].
4. Krylenko, I. M. (2011). Pidhotovka ofitseryskykh kadriv dlia tankovykh viisk pid vplyvom dynamiky rozvytku tankobuduvannia (20–80-ti rr. XX st.) *Extended abstract of candidate's thesis*. Lviv [in Ukrainian].
5. Maksymov, S. I. (2010). Metodolohichni osnovy pravovoho vykhovannia. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Yurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Seriia: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiologhiia*, (6), 53–63 [in Ukrainian].
6. Navchalnyi plan filialu Kyivskoho viiskovoho instytutu upravlinnia ta zviazku. (1998, 24 lypnia). 2068. *HDA Minoborony Ukrainy*, Op. 46060, spr. 14, ark. 17 [in Ukrainian].
7. Otchet gosudarstvennoy ekzamenatsionnoy komissii Lvovskogo vysshego voyennogo uchilishcha o provedenii Gosudarstvennykh ekzamenov i vypuske slushateley i kursantov v 1992 godu. (1992, cherven). 797. *LTAV HDA Minoborony Ukrainy*, Op. 43946s, spr. 13, ark. 4 [in Russian].
8. Otchet gosudarstvennoy ekzamenatsionnoy komissii po Lvovskomu vysshemu voyenno-politicheskomu uchilishchu o provedenii Gosudarstvennykh ekzamenov i vypuske kursantov i slushateley v 1989 godu. (1989). 43946s. *LTAV HDA Minoborony Ukrainy*, (spr. 10, ark. 35) [in Russian].
9. [Robochi navchalni prohramy]. (1998, 24 lypnia). 2068. *HDA Minoborony Ukrainy*, Op. 46060, spr. 2, ark. 103–111, 114–124 [in Ukrainian].
10. Skurikhin, S. M. (2012). Formy pravovoho vykhovannia ofitserskoho skladu Zbroinykh syl Ukrainy. *Naukovi pratsi Natsionalnoho universytetu «Odeska yurydychna akademiia»*, 12, 141–153 [in Ukrainian].
11. [Uchebnyye programmy podgotovki kursantov vysshikh voyennykh komandnykh uchilishch svyazi]. (1983, 15 serpnia). 2068. *HDA Minoborony Ukrainy*, Op. 46060, spr. 1, ark. 10, 15 [in Russian].
12. Fedorenko, V. V. (2016). Viiskovo-pravove vykhovannia viiskovosluzhbovtsiv Zbroinykh Syl Ukrainy: Sotsialno-filosofskyi analiz. *Candidate's thesis*. ZhDU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
13. Fedorenko, V. V. (2015). Viiskovo-pravove vykhovannia viiskovosluzhbovtsiv v umovakh provedennia antyterorystychnoi operatsii v konteksti sotsialno-filosofskoho analizu. *Perspektyvy. Sotsialno-politychnyi zhurnal*, 2(64), 132–141 [in Ukrainian].
14. Tsepin, M. O. (2005). Razvitiye voyenno-pedagogicheskoy teorii i praktiki v sovetskikh Vooruzhennykh Silakh. *Candidate's thesis*. Moskva [in Russian].
15. Chernysh, N. A. (2021). Viiskova dystsyplina yak kliuchova peredumova rozvytku pravovoi osvity ofitseriv vitchyznianoï armii. *Dydaskal: Chasopys. Kafedra zahalnoi pedahohiky ta andrahohiky PNPV imeni V. H. Korolenka*, 159–162 [in Ukrainian].
16. Chernysh, N. A. (2021). Normatyvne rehuliuвання pravovoi osvity u vyshchykh viiskovykh navchalnykh zakladakh SRSR ta nezaleznoi Ukrainy. *Profesiina pedahohika*, 1(22), 123–131 [in Ukrainian].
17. Chernysh, N. A. (2020). Pravova osvita ofitseriv u zakladakh vyshchoi viiskovoi osvity SRSR ta nezaleznoi Ukrainy: Poniatiino-terminolohichni aspekt. *Profesionalizm pedahoha: Teoretychni y metodychni aspekty*, 13(2020), 217–227 [in Ukrainian].